

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (526)
січень-лютий
2016

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №1 від 28.01.2016 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2517
Підписано до друку 26.02.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Котляр М.Ф. З історії міського самоврядування на Русі	4
Іщенко О.С. (Новочеркаськ, Російська Федерація). Візантійська спадщина Володимира Мономаха в історичній пам'яті	21
Козубовський Г.А. Про грошовий обіг на галицько-волинських землях у першій половині XIV ст.	38
Заяць А.Є. (Львів). Міста Волині у XVI – першій половині XVII ст.: джерела поповнення міського населення	50
Бевзюк Є.В. Концепція неповної соціальної структури словацького соціуму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): сучасне уточнення проблеми	60
Гай-Нижник П.П. Пошук державної моделі УНР: ідея та крах «трудового принципу» (грудень 1918 – липень 1919 рр.)	79
Мрака І.Б. (Львів). Червона армія очима львів'ян восени 1939 р.	98
Борщик Я.В. До проблеми польських «відплатних акцій» на Волині (березень – початок липня 1943 р.)	113

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Русина О.В. «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»: структура та джерела	133
Самойленко Н.І. (Одеса). Основні тенденції розвитку китайської історичної науки (за матеріалами XXII Міжнародного конгресу історичних наук, м. Цзінань, 23–30 серпня 2015 р.)	150

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Ткаченко В.М. Росія та Захід: реінкарнація геополітики.....	162
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Грушевський М.С. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив цього дослідження (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	176
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Європейські держави-данники Османської імперії у XVI–XVII ст. (<i>О.Л.Осіпян, Краматорськ</i>)	195
«Подорож патріарха Антіохійського Макарія»: Київський список рукопису Павла Алеппського (<i>О.І.Галенко</i>)	199
Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920 (<i>В.С.Шандра</i>)	207

Онлайн-архів інтерв'ю очевидців Великого Голоду в Україні 1932–1933 рр. «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30х років» (Т.В.Пастушенко)	214
Темченко А. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи (О.О.Драч, Черкаси)	217

ХРОНІКА

Лисенко О.Є. Про діяльність Німецько-української комісії істориків	220
Костюк М.П. (Луцьк). Міжнародна науково-практична конференція «Німці в історії Волині»	225
Белая О.М. Документальна виставка «Герой України П.Т.Трощко: що залишилось нащадкам»	231

ЮВІЛЕЇ

Добржанський О.В. (Чернівці). До 80-річчя доктора історичних наук, професора В.М.Ботушанського	233
--	-----

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	235
---	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше 30 стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:908 (477.7)

М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ

СТЕП І МОРЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. КІЛЬКА СЛІВ ЩОДО ПЛЯНУ І ПЕРСПЕКТИВ СЬОГО ДОСЛІДУ

***

У статті М.Грушевського актуалізується роль і значення степу й моря як географічної, кліматичної та природної підоснови територіальної («торайонної») історії України у світлі багатоманітних соціальних, політичних, етнокультурних, демографічних, господарських, транспортних, колонізаційних, комунікаційних та інших трансформацій. Висунуто й обґрунтовано тезу про нагальну потребу демонтажу конструкта «Новоросія» та розриву з «новоросійською» концептуалізацією в історії Південної України з перспективи українського історієписання другої половини 1920 – початку 1930-х рр. Розглянуто передісторію й метаморфози у формуванні знищеного порайонного збірника «Полуднева Україна».

Ключові слова: *Південна Україна, Новоросія, російщення, регіональна історія, українська історіографія, регіональні («торайонні») збірники.*

Соціогуманітарне знання 1920-х рр. тяжіло до конструювання цілостей у вигляді соціологізованої історії в її різних варіаціях, яка в тому чи іншому вигляді виводила на перший план наукових студій «масову» або «колективну» людину. Утім представлення історії як національної минувшини повсякчас висувало низку питань щодо просторової структури, зв'язків і прикмет різних районів/регіонів, котрі, за великим рахунком, плавно перетікали на поле відкриття, осягнення та представлення України як багатоманітної територіальної цілісності з її неповторними властивостями й рисами. Недаремно питання геологічного, фізико-географічного, господарського, демографічного, мовного, етнокультурного та іншого районування України пролягають суцільним рефреном в українській соціогуманітаристиці початку ХХ ст., що виразно простежується у студіях К.Воблого, М.Дольницького, Ф.Петруня, С.Рудницького, А.Синявського, П.Тутківського, І.Фещенка-Чопівського та інших учених.

Із такої перспективи науково-дослідний та організаційно-інституціональний проект М.Грушевського 1924 р., який спричинився до заснування чотирьох комісій порайонного дослідження історії України – історії Києва і Правобережжя, історії Лівобережної України, історії Полудневої (Степової) України, історії Західної України, було зорієнтовано на студіювання регіональної минувшини¹. Цей проект відображав

---

¹ Див. докл.: Папакіна Т.П. Діяльність комісій порайонного дослідження історії України ВУАН (на матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.5. – К., 2000. – С.92–106.

провідні тенденції тодішньої наукової концептуалізації й, водночас, репрезентував оригінальні авторські спроби та устремління щодо подальшого соціологічного конструювання, представлення національної історії, передусім у світлі регіонального/поблизового поділу України на засадах культурно-історичної локалізації й диференціації. Як наголошував М.Грушевський у вступній розвідці до київського збірника 1926 р. (тут і далі у вступній статті курсив наш – *О.Я.*):

*«Районізація – одно з гасел, поставлених на чергу революцією, повне значіння і варте всякої уваги. Вхопити живі, творчі територіяльні осередки, вислідити їх взаємовідносини з життям периферії, розмежувати найбільш докладно міжцентрові простори між їх центрами, щоб в дальшій допомогти сим вузлам можливо повно і всебічно обслуговувати свої периферії, будити в них продуктивні сили й енергію та кермувати нею – се дійсно одно з основних завдань економічного, культурного і соціального будівництва, одно з головних питань в переведенні плановости в продукції і розподілі засобів краю. Одним з підходів для розв'язання сеї проблеми мусить бути розслід і с т о р и ч н и й (розрядка М.Грушевського – *О.Я.*), що мусить вияснити причини концентрації даного району і непережиту спадщину, дану його минулим; ту ув'язку, витворену попереднім життям, яка може бути використана в дальшій організації життя. Що раз мало своє місце, не перестає існувати! Його наслідки працюють далі, і з сими наслідками, чи позитивними чи негативними, треба завсіди рахуватись у всякого роду планах і комбінаціях. Се основний принцип історизму, і в даній комбінації він мусить пам'ятатись завсіди. Після того, як фізична географія і економічне обслідування скажуть своє слово про господарські засоби району, його історія – економічна, соціальна і культурна повинні розповісти, як ті природні засоби використовувалися, в яких формах розвивалося господарство, в яких соціальних відносинах ішов розподіл, як ужиткувалися нагромаджені надвишки продукції і як надбудовувалось над нею культурне життя: як спеціалізувалась праця, як скуплялася економічна і культурна продукція в певних верствах і певних центрах, яким впливам підпадала, які напрями прибирала, куди тяжіла і де черпала свої провідні ідеї й імпульси»².*

Зауважимо, що зацікавлення історією Полудневої (Степової) України простежується ще в текстах М.Грушевського дореволюційної доби. Саме тоді споглядаємо перші спроби витіснення/заміни конструкта «Новоросія» на сторінках монументального багатотомника М.Грушевського, котрі побутують у його термінологічних новаціях – «Полуднева» (Південна)³ та «Східно-Полуднева» (Східно-Південна) Україна⁴. Приміром, один із розділів сьомого тому «Історії України-Руси» має промовисту назву «Східно-Полуднева Україна в XV–XVI вв.». Такі означення-назви ширяться й в інших

² *Грушевський М.* Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М.Грушевського. – К., 1926. – С.2.

³ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – Т.3 [репринт 2-го вид.]: До року 1340. – К., 1992. – С.151, 153, 351; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]: XIV–XVI віки – відносини політичні. – К., 1993. – С.76; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. – К., 1994. – С.365; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.7: Козацькі часи – до р. 1625. – К., 1995. – С.563; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.9: Роки 1654–1657, кн.2: (Хмельниччини роки 1654–1657). – К., 1997. – С.975, 1158.

⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]: До початку XI віка. – К., 1991. – С.20.

працях М.Грушевського, а також у текстах його учнів і дослідників, які співпрацювали з найвидатнішим українським істориком.

Більше того, М.Грушевський надавав особливого значення колонізаційним процесам та їх просторовим теренам, які докладно висвітлено на сторінках «Історії України-Руси». За його візією, колонізація не тільки задавала той чи інший темп історичної еволюції народу, а й значною мірою впливала на його етнічну формацію («*Отсі зміни, сі колонізаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народности*»)⁵. Тому М.Грушевський обстоював думку, що «першими підставами» («двома великими творчими силами») розвою народу є народність і територія⁶. В «Історії української літератури» він метафорично означував територію як «історичний верстат», що його доля призначила «східно-полудневій, українській галузі»⁷.

Зрештою в його рецепції колонізація – це не тільки опанування, заселення й упорядкування того чи іншого простору, а соціальна, культурна, політична та господарська сцена історичного дійства українського народу, котра виявляє творчий потенціал і життєву силу. Відтак автор «Історії України-Руси» прагнув з'ясувати, як ті чи інші флюктуації й метаморфози історичного процесу діють на певному регіональному полі за відповідного географічного та природного середовища, політичних і соціокультурних передумов тощо. Таким чином, ішлося про творення низки регіональних образів минувшини, котрі планувалося синтезувати в єдиній конструкції національної історії України.

Збірник «Полуднева Україна» був складовою частиною згаданої вище програми порайонних/регіональних студій, яку започаткував історик після повернення до радянської України. Лейтмотив цієї програми полягав у тому, щоб досягнути українське минуле як територіальну історію народу/нації в її порайонному/регіональному розмаїтті.

За свідченням М.Грушевського, підготовка збірника наукових праць «Полуднева Україна» планувалася на 1927 р. (згодом 1928 р.). Утім цей процес з огляду на фінансові й організаційні проблеми суттєво затягнувся та ще й ускладнювався суперництвом між провідними українськими вченими, насамперед М.Грушевським і М.Слабченком⁸. Останній за підтримки Д.Багалія та М.Яворського наприкінці 1929 р. очолив Комісію історії Полудневої (Степової) України⁹. Тому збірник, імовірно, передали до видавництва 1930 р., себто тоді, коли це видання практично вже не мало шансів уціліти у горнилі сталінських чисток і репресій.

Зазвичай вважають, що підготовлений збірник був знищений під тиском радянської цензури 1931 або 1932 рр. Однак, на підставі архівних джерел, сучасним історикам удалося практично повністю відтворити його зміст і навіть віднайти певні відомості про його можливий друк у грудні 1930 р. Так чи інакше, у цьому збірнику мали бути надруковані розвідки цілої плеяди дослідників із найрізноманітнішою фаховою належністю, як-от статті Б. та О. Варнеке, Т.Гавриленка, В.Герасименка, В.Гериновича, С.Дложевського, Є.Загорівського, К.Копержинського, І.Крип'якевича, Д.Кравцова, М.Макаренка, Я.Новицького, В.Пархоменка, Ф.Петруня, О.Покровського,

⁵ Грушевський М. Вступні замітки // *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.1. – С.14.

⁶ Там само. – Т.1. – С.8.

⁷ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т.1. – К., 1993. – С.86.

⁸ Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С.180–181.

⁹ *Його ж.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С.15–16.

Н.Полонської-Василенко, О.Рябініна-Скляревського, А.Синявського, П.Тутківського, С.Шевченка та ін.¹⁰

Окремі статті зі збірника «Полуднева Україна» побачили світ упродовж 1990–2000-х рр. Зокрема 1993 р. було надруковано розвідку І.Крип'якевича¹¹, у 1997 та 1999 рр. – дві статті О.Пархоменка¹², у 2000 р. – студію О.Рябініна-Скляревського¹³, а у 2001 р. ще дві розвідки – О.Покровського¹⁴ та В.Гериновича¹⁵. Дві останніх видала Г.Швидько¹⁶.

Статті збірника «Полуднева Україна» охоплювали майже всі періоди з історії цієї частини нашої країни. Проте виданню конче бракувало синтетичних, оглядових розвідок. Вступна стаття М.Грушевського складається з трьох блоків – організація порайонних/регіональних студій; місце Полудневої (Степової) України в українській історії; прогалини в підготовці збірника зокрема та перспективи студювання регіону загалом. Утім ці блоки поділено не зовсім виразно й часто-густо вони перетікають один в один.

Насамперед автор подає базову/установчу інформацію про організацію порайонних/регіональних досліджень, підготовку ряду збірників, зокрема оповідає про численні складнощі, негаразди та проблеми, котрі постали у процесі формування «Полудневої України», а також наводить інформацію про низку розвідок, які мали бути видрукувані у цьому збірнику. Причому він згадує про «соціологічну вартість» певних контекстів висвітлення.

В іншому текстовому блоці М.Грушевський прагне представити Полудневу Україну як терен змагання та взаємодії різних світових культур упродовж низки історичних епох у руслі порайонної/регіональної концептуалізації національної історії України. Проте автор не обмежується заувагами щодо місця й ролі української людності в колонізації та переселенні, господарському, культурному опануванні Північного Причорномор'я. Зокрема він пропонує власне тлумачення й оцінку «новоросійської» візії, котру однозначно пов'язує з політикою російщення, що її послідовно та невпинно проводив імперський уряд як на південноукраїнських землях, так й інших регіональних обширах.

Урешті останній блок вступної розвідки М.Грушевського присвячено, з одного боку, поясненню тих причини, котрі не дозволили підготувати оглядові, фундаментальні

¹⁰ Швидько Г.К. Неопубліковані праці до історії Запорозжя XVII–XVIII ст. // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип.1. – Запоріжжя, 1996. – С.166–171; Папакіна Т.П. З історії втрачених видань ВУАН: Збірник «Полуднева Україна» // Архіви України. – 2001. – №6. – С.24–32; Білокін С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941) // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану О.Купчинського з нагоди його 70-річчя: У 2 т. – Т.2. – К.; Л., 2004. – С.574–575.

¹¹ Ричка В.М., Горішній П.А. Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Т.5, вип.2. – К., 1993. – С.280–305.

¹² Ричка В. Неопублікована стаття В.О.Пархоменка із збірника «Полуднева Україна» (В.Пархоменко, Тмуторокань) // Середньовічна Україна. – К., 1997. – С.271–288; Пархоменко В. Степовики нашого півдня X–XIII вв. // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Т.6/7, вип.3/4. – К., 1999. – С.543–549.

¹³ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А.Рябинин-Скляревский. Материалы к биографии. – Одесса, 2000. – С.83–178.

¹⁴ Покровський О. Стилий нарис історії Рішельєвського ліцею // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип.6. – Запоріжжя, 2001. – С.275–276.

¹⁵ Геринович В. Економічна роля Чорного моря і її значення для політичної кон'юнктури Сходу Європи в другій половині XVIII сторіччя // Там само. – С.277–288.

¹⁶ Швидько Г.К. Дослідження 20-х років з історії Південної України // Там само. – С.274.

студії, а з іншого боку – містить перегляд тих проблем, що залишилися поза межами збірника «Полуднева Україна». До таких автор відносить окреслення колонізаційних і культурних взаємин у Надкавказькому та Наддунайському регіонах, археологічний огляд степу та причорноморських берегів, вивчення руху середньоазіатської людності, регулярних і спорадичних торгівельних взаємин, студювання взаємодії середземноморської й середньоазіатської цивілізацій у Причорномор'ї, а також культурних впливів Сходу та Заходу на теренах Південної України й низку ін.

***

Машинопис (з авторськими правками) вступної статті М.Грушевського «Степ і море в історії України», підготовленої до збірника «Полуднева Україна», зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (ф.10, спр.4485, 18 арк.)¹⁷. Наприкінці його є штамп друкарні «15 дек 1930», що, можливо, означає час прийняття тексту до складання. Розвідку М.Грушевського відтворено за її першою публікацією, здійсненою дніпропетровською дослідницею професором Г.Швидько у журналі «Український історик»¹⁸. Друкарські огріхи та пропуски слів у першодруку виправлено без застережень. До статті долучено примітки історіографічного спрямування. Посилання М.Грушевського позначено астериском (*). Збережено авторське виділення заголовними літерами окремих слів. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

***

Книга, що оце випускаємо в світ, належить до серії так званих порайонних, або територіяльних збірників, запропонованої мною Державному Видавництву України восени 1924 року і прийнятої ним тоді ж до його видавничого пляну. За тодішнім моїм проектом малося на меті протягом трьох – чотирьох літ обхопити всю територію України такими збірниками, присвяченими поодиноким територіям, щоб розрухати в сім напрямі дослідчу енергію, розбиту і відтягнену іншими інтересами протягом останніх десятиліть, і звернути увагу дослідників на різні актуальні питання історичної районізації. «Вияснити для пізнання загального соціального процесу, як в даних фізично-географічних умовах», про котрі нас інформують висліди географічного обслідування, – при даних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних і транспортних засобах розвивалося в різних районах заселення; які воно приймало форми і як змінювалися колонізаційні течії, які приносили впливи і зв'язки культурні. Як формувались економічні і культурні центри і ставали соціально і

¹⁷ Швидько Г. М.С.Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна» // Український історик. – 1991/1992. – №3/4–1/4. – С.69.

¹⁸ Грушевський М.С. Степ і море в історії України // Там само. – С.54–68. Передрук: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.296–313. Нині ця стаття М.Грушевського готується до друку О.Юрковою у 50-томному академічному виданні творів історика, що має вийти цього року (т.10, кн.3).

політично-правлячими центрами. В які відносини вони ставали між собою і до інших аналогічних, сильніших чи слабших осередків сусідніх районів, і як ці відносини змінювалися в зв'язку з колонізаційними, культурними і політичними змінами. Як великі колонізаційні хвилі, що переходили через нашу Україну, захоплювали в свою орбіту той чи інший район: яку участь він сам чи його центри брали в процесі концентраційнім, в інтегруванні, збиранню до купи людности, до територіяльної і національної цілоти, скажимо – слов'янського населення України, а в якій мірі сей район виявляв тенденції центробижні, автономні, – себто концентрувався і замикався у собі? Яку ролю відіграв він в процесах експанзії – колонізаційного поширення і політичного підбою¹⁹, так би сказати – в тенденціях імперіялістичних, і яка була його позиція в організації оборони, в процесі самоохорони території та її населення від заборчих змагань сусідів – захищення своїх прав на продукт праці від чужих імперіялістичних апетитів? Була загалом роля даного району активна чи пасивна, в яких саме періодах? Був він центром чи провінцією, в тій чи іншій добі? Які були зміни в такім його становищі і від чого се залежало?

Управління науковими установами України при Народнім Комісаріяті Освіти (Укр.Наука)²⁰ з свого боку зацікавилось сим пляном і при плануванні Наукових Установ Укр[аїнської] Академії наук внесло було до її штатів чотири районні комісії: для Києва і Правобережжя, для Лівобережжя з Слобідщиною, для Полудневої (або Степової) України і для Західної України (Галичини, Холмщини з Підляшем, Буковини і Закарпаття). Сі комісії мали дістати по одній, по двох посади наукових співробітників і деякі виробничі (науково-оперативні) кошти і зайнятися розробленням тих питань історичної районізації, що я начеркнув у своїм пляні, процитованім оце мною. Районні збірники Державного Видавництва [України] мали бути органом дослідчої праці тих сил, що мали б зібратися наоколо сих комісій. Не чекаючи призначення співробітників і визначення коштів (що сталося здебільшого тільки в році 1926) вони протягом 1925 року, авансом так би сказати, розвинули дуже інтенсивну роботу, притягли наукові сили і назначили найбільш актуальні дослідчі завдання на своїх засіданнях, що відбувалися зчаста. Утворилась фактична асоціація порайонного дослідження історії України, яка скоро вже могла похвалитися показними працями*.

¹⁹ Підкладки.

²⁰ Українське головне управління науковими установами при Народному комісаріяті освіти УСРР (скорочено Укрнаука) – орган, який здійснював адміністративне керівництво науково-дослідними установами радянської України впродовж 1924–1931 рр.

* Див. згадки в XI, XVII, XX, XXIV і XXVII тт. Записок Іст[орично]-філ[ологічного] Від[ділу] Академії (сі згадки виходили й окремо під з[аголовком]: Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних Установ Академії, за роки 1926, 1927, 1928 і 1929). Див. також часопис «Україна» [Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. – 1925. – Кн.1/2. – С.224–226; Там само. – 1926. – Кн.1. – С.166–168; 1927. – Кн.5. – С.174–183; 1928. – Кн.5. – С.181; Комісія Західної України // Там само. – 1927. – Кн.4. – С.215–217; Кн.5. – С.180–183; 1928. – Кн.5. – С.180–181; 1929. – Кн.36. – С.168–169; 1930. – Кн.41. – С.213–216; Комісія Києва і Правобічної України // Там само. – 1927. – Кн.5. – С.176–177; 1928. – Кн.5. – С.176–178; 1929. – Кн.36. – С.165–167; Комісія Лівобічної України // Там само. – 1927. – Кн.5. – С.177–178; 1928. – Кн.5. – С.178; 1929. – С.167–168; Комісія Полудневої України // Там само. – 1927. – Кн.5. – С.179–180; 1928. – Кн.5. – С.178–180; 1929. – Кн.36. – С.168].

В першу чергу вона плянувала видання збірників, присвячених Києву з його околицею і Чернигову з Північним Лівобережжям; далі в пляні стояли збірники Полудневої і Західньої України, Полудневого Лівобережжя з Слобідщиною, Правобережжя, і т. д., і після перших, так би сказати, мобілізаційних збірок – висунувши найбільш актуальні теми і заінтересувавши увагу наукових кругів в сім напрямі, комісії мали організувати для своїх районів збірник за збірником, робити їх постійними (хоч би й не періодичними в календарному розумінню), і далі спеціалізувати, розбиваючи великі території, зачеркнені для перших збірників, на поменші райони для детальнішого студіювання – правобережні, скажім, розбити на збірники волинські і подільські, західнеукраїнські – на галицькі й холмсько-підляські, полудневі – на Дніпровський Низ і Донбас і т. д.

Плян був досить грандіозний, і оптимістичні перспективи розвою української науки, зазначені Президією Укр.Науки на київському пленумі її в січні 1926 року в Києві, подавали надії на його здійснення. Але, на жаль, скоро на сім оптимістичнім горизонті з'явилися різні хмари. Виявилось, що Держ[авне] Видавництво [України] не може перевести пляну наукових видань так як уклало до його собі в 1924 році і мусить скорочувати, з огляду на їх дефіцитність. В тім і плян районних збірників воно не може здійснити так, як тоді плянувалось – по два збірники на рік. Не відмовилось тільки від Київського збірника, і він вийшов в 1926 р.²¹ З тяжкою бідою удалось здійснити видання Чернігівського збірника, що вийшов в р. 1928²². Від дальшого ДВУ [Державне видавництво України] рішучо відмовилось. Тому прийшлося повідомити співробітників, котрим було роздано теми для сих збірників, що плян стає неактуальним, справа відкладається. Бо пляни збірників Полудневої і Західньої України й ін. були позначені вже в 1925 році і 1926 р. притягнені наукові сили для їх здійснення. Збірник «Полудневої або Степової України» призначався на р. 1927. Коли Держ[авне] Видавництво [України] дало йому рішучу відмову, стали випробовуватись можливості видання збірника академічного, в серії академічних видань. Але Академія тоді не платила ніяких гонорарів за праці і видавничі можливості її були дуже незначні; видання великого ілюстрованого збірника, такого, як перші порайонні, могло бути здійснено колинебудь, okazією тільки. Тому поновлювано заходи в Держ[авному] видавництві [України]. Літом 1928 р. ситуація покращала і новий голова ДВУ дав принципіальну згоду на видання збірника Полудневої України, а згодом підписано й формальний договір на видання. Тоді і наново оповіщено співробітників, що справа стає актуальною, й Исторична Секція, чи властиво редакційна колегія «України», що вела фінансову сторону сих видань, просить їх можливо поспішити з закінченням колись замовлених статей. Одначе ще раз зайшли труднощі – технічного характера: не можна було підшукати паперу скількинебудь підхожого до попередніх збірників, і тільки в квітні 1930 р. можна було фактично приступити до друку.

²¹ Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М.Грушевського. – К., 1926. – X, [2], 476 с.

²² Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. – К., 1928. – XII, 532, [4] с.

Тим часом в березні 1930 р. з ініціативи Плянової Комісії Академії Істор[ично]-філ[ологічний] Відділ признав недоцільним існування порайонних комісій, тому що діяльність академічних комісій взагалі мусить бути приладжена до хронологічних меж, котрими розграничено катедри історії України. Раніше ще, в зв'язку з сим розграниченням, на осінній сесії 1929 р. (в останніх днях листопада і в перших днях грудня) Відділ постановив закрити Комісію Полудневої України при кафедрі «Історії Українського Народу нової доби» акад[еміка] М.Грушевського і відкрити таку комісію при кафедрі акад[еміка] Слабченка²³, тепер же рішено було закрити взагалі порайонні комісії. Акад[емік] Грушевський вносив [пропозицію], аби замість закритих районних комісій, що працювали на його кафедрі, організовано загальну комісію порайонного досліду вивчення історії України, – але сей проект відкинено. Таким чином, зникла та науково-організаційна база, на котру мала б опиратись дальша науково-дослідча робота над історією Полудневої України, що мав метою розбудити нинішній збірник.

З другої сторони, неув'язки, через які перейшло його видання, відбилися і на його змісті. Якби знати певно час виходу збірника, мати змогу розложити роботу, хоч би на півтора – два роки, вказати тверді речінці подачі праць, – можна було б здійснити більші роботи на потрібні теми. А так, коли вчора була надія на видання, сьогодні ослабла, завтра пропала, післязавтра знову з'явилась, але непевна, – в таких умовах, не маючи змоги прийняти на себе обов'язку видати в певнім часі і оплатити замовлені праці, не можна було давати й довготермінових доручень або організувати працю над питаннями не ходовими. Се й відбилось, кажу, – особливо на першій половині збірника, де треба було в'яснити ролі степу і моря в часах передісторичних, в добі розселення і в добі феодальних відносин.

Потрібні були праці, які дали б підсумок археологічного досліду над територією Степу і чорноморсько-азовського-кавказького побережжя, і в'яснити, що сі досліді дали досі для в'яснення залюднення лісостепового пограниччя і степу, посування до степової зони, з одної сторони – північної колонізації, з лісових країв, з другого боку – припливів і натисків середнеазійської степової людности. Як освітлюються археологічним матеріалом культурні наверхствования в ріжних частях сеї території, проникання, інфільтрація з чорноморського і азовського побережжя елементів цивілізації середземноморської і переднеазійської (з малоазійського побережжя безпосередне) і обмін культурних впливів Сходу і Заходу на сухопутній степовій дорозі. В сій справі зав'язані були переговори і отримані обіцянки від дослідників, – але виповнити програму в цілости не вдалось. Одні відмовились, інші не поспіли з роботою на час. Цінні студії спеціалістів, надруковані в нинішнім збірнику, освітлюють деякі тільки частини сеї широкої і довгої перспективи. Дати начерки загальніші, очевидно, не можна протягом короткого часу; на се треба довшої, організованої і забезпеченої праці, а вищевказані обставини складання сього збірника дали можливість зібрати те, що під сю хвилю було вже готове, або майже готове лежало

²³ Див.: Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко... – С.230.

на столі спеціаліста. Воно кидає цінне світло на ту чи іншу ділянку, помагає орієнтуватися в загальніших питаннях, і будемо сподіватись, пожвавить роботу над сими загальними питаннями. Кінець-кінцем збірник і не мав завдання стати компендіумом, вичерпливим підручником для всіх основних питань в минувшині Полудневої України. Його мета висунути ці питання і розбудити інтерес для їх дослідження.

***

Перед усім треба подбати про синтезування історичного дослідження сеї території: Степової України і Чорноморсько-Азовського Побережжя, – писали ми свого часу, характеризуючи актуальніші завдання сього дослідження. Досі ми маємо тут кілька науково-дослідчих фрагментів, слабо ув'язаних між собою і розділених величезними прогалинами. Палеоетнологічний дослід сеї території дуже не систематичний, неплановий, лишає величезні пустки. Дослід перед-античної, античної і середньовічної колонізації побережжя і прибережної зони все ще слабо ув'язаний з життям степу і передстепової зони (лісостепу). Життя степової людности досліджувалось тільки епізодично; воно не ув'язано також ні з культурою вихідних огнищ сеї степової міграції, ні з матеріалом (археологічним майже виключно), яким розпоряджаємо для культурного процесу в заселенню лісостепу і лісових країв. Життя середньовічне не ув'язане з пізнішою історією козакування, ухорництва й Січі – в сім напрямі були кинені тільки деякі натяки. Історія новішого заселення степової території і Побережжя – теж не складається в який-небудь суцільний образ. Полуднева Україна як цілість лишається неясною – так само й її економічне й культурне районування. Спеціальної уваги в нинішніх умовах заслуговує Донецький басейн, територія порогів (Дніпрель-Стана), Крим, Кавказьке Побережжя, територія Прутсько-Дунайська.

З другої сторони, надзвичайно потрібно в'яснити зв'язок колонізаційних, економічних, культурних і політичних процесів, що розвивалися на сій території, з історією Українського народу. Донедавна – та можна сказати, що й нині ще «Новоросія» і «Україна» мислилися й мисляться як поняття окремі, диспаратні²⁴, не зв'язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов'янською, в нинішнім вигляді – українською людністю, що тягнувся протягом тисячеліть, – понині ще не закінчився. Завдання істориків, з одного боку – в'яснити постійність, стихійну непереможність і органічність сього процесу, з другого – з'ясувати ті перешкоди, що лежали на сім шляху і часами спиняли, руйнували і завертали назад сей колонізаційний похід і не давали можливості закріпитися на Побережжю і на колонізаційних шляхах до нього. Важно вивчити зовнішню історію сеї української експанзії на полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжю, і навпаки – в'яснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полудне української людности і відпливи назад до

²⁴ Від лат. «disparatus» – різнорідний, несумісний. Тут – несумісні поняття.

лісостепу і лісової зони – вносили до українського життя в його колонізаційнім запіллю, в лісостепі і в лісовій зоні.

Хронологічно, в культурно-історичнім аспекті і в аспекті ув'язки сеї території з українським життям, історію нашого Степу і морського побережжя можна поділити на такі періоди: часи палеонтологічні, до стріч місцевого життя з історичними народами Середземного моря і Малої Азії. Період античний – від тих стріч і зав'язків постійних факторій і до початку візантійської доби. Часи панування кочовницьких орд в Степах, а і на Кримському півострові і на побережжю Візантії. Доба козацька – від кінця XV в. і до кінця XVIII в. Доба нового заселення, що починається з ліквідації Запоріжжя і Кримської Орди. З становища українського історика незвичайно важно висвітлити, як в сих періодах в залежності від більше й менше сприятливих зовнішніх кон'юктур різними способами укладається значіння Степу і Моря в історії українського життя.

Ясно, що серед місцевої людности в дуже ранніх уже часах, як тільки виробилися погоня за кращими знаряддями техніки і за пишнішими чужоземними окрасами, – то значить уже в кам'яній культурі, мусів початися потяг до тих країв, звідки можна було діставати ті чужоземні річі, а з тим – зродилися й мандрівки в полудневім напрямі, річними дорогами. Коли приймати, за всякими історично-культурними й лінгвістичними вказівками, старші оселі праслов'янські в басейні горішнього Дніпра, то й сі мандрівки на полудне мусимо собі уявити головню річною системою Дніпра, побічно тільки системою Дону (як на Заході – системою Висли). Коли початки останнього східнеслов'янського розселення в степовій зоні ми можемо історично констатувати в IV віці нашої ери, се зовсім не значить, що в попередніх часах не було подібних проб розселення, може в менших розмірах, в менших масах, яким се більш і менш удавалось – одні доходили на полудне ближче, інші дальше, захоплювали більші чи менші території і держалися тут певний час. Те, що ми бачили пізніш, в історичних часах, коли сим колонізаційним потокам часом удавалось докотитися до моря, а частіш вони застрягали де-небудь в степу або навіть в лісостепу, і протримавшись тут якийсь час, збагативши свою культуру ближчими зв'язками з культурними шляхами і огнищами, мусіли хоч-не-хоч, здавати свої позиції і відступати в бідніші, але краще захищені північні лісові і мочарові сховки, – мусіло се діятись нераз і в ранішніх часах. Нема ніяких підстав не припустити сього, не рахуватись з такими флюктуаціями²⁵, припливами й відпливами праслов'янської людности в лісостепі і в степовій зоні. А поруч таких масових рухів мусимо рахуватись з періодичними торговельними екскурсіями, з караванами мінял і купців і майстрів, що йшли не тільки з полудня в ліси по сировину, але і з північних країв до степових і морських торжищ по крам, по кращу зброю, по метал, а перед тим – по краці роди каменя, по ріжні прикраси. Арістей в VII в., описав нам караванні подорожі з чорноморських факторій в глибину Середньої Азії, і тільки в X в. нашої ери, через півтори тисячі з верхом літ, маємо картину купецько-вояцького каравану з лісових городів до чорноморських. Але ми маємо всяке право перекинути такі каравани

²⁵ Змінами, коливаннями.

назад, до часів Арістея, а може навіть і далі. Тільки в формах слабших, не так організованих, на меншу віддаль, в менших масах. Бо держава Ігоря все-таки продукт дуже високої соціальної еволюції, до котрої в часах Арістея лісові племена, мабуть, не сягали. Але треба тямити, що між походом такого воєнно-купецького каравана і завоюванням, між збором данини і стратегічною обсадою догідних позицій, між нею і мандрівкою – переселенням на постійне життя, віддалення не так великі. Тому то не маючи виразних історичних посвідок – аж до IV віку нашої ери, ми й повинні питатись: чи не дають факти археологічні, філологічні і всякі інші – вказівок в сім напрямі?

Розуміється, лекше слідити за прониканням оазів вищерозвинених культур Моря і Степу між нижчі, відсталі культури Лісу і Лісостепу, бо вони кидаються в очі яскраво, тим часом як похорони відсталих часто можуть відзначатися тільки бідністю, блідістю, невиразністю. Але дослідник повинен усвідомити собі, що для вияснення історичного процесу сі бліді, невиразні властиво цікавіші від багатих і яскравих, тому що ті бліді і бідні ілюструють розселення, рухи тубільців, людей прийдешности, а вияви їх активності і проста їх присутність нас інтересують більше, ніж факти наступу на них вищої цивілізації і нею озброєних племен – хоч і сей процес дуже цікавий й історично-вартний. Тоді обгострене око і увага дослідника може помітити щось реальне, конкретне і в тих бідних і невиразних, і се збагатить нашу історію матеріалом незмінно цінним.

Кілька літ тому проф. Федоровський²⁶ дав дуже інтересний підсумок фактів, що свідчать про розроблювання мідяних покладів на території долішнього Дніпра і Дону і вироблення на місцях ріжного мідяного знаряддя в часах мідяної культури. Розвідка акад[еміка] Тутківського²⁷ в нинішній збірці, торкаючися питання палеолітичного заселення Степу, висуває питання, звідки добувала матеріял для кам'яного знаряддя людність сеї території в добі палеоліту і неоліту? Чи розробляли місцеві поклади кристалічних порід? де саме? в яких часах?

Проблеми інтересні, що справді пильно вимагають відповіді.

Незвичайно важно знати, що давала ся територія культурному запотрібуванню людности від найдавніших часів, в ріжних епохах і в ріжних обставинах? Хто використовував сі природні богацтва, людність місцева чи прихозна? звідки прихозна, з морського побережа, з культурного фронту чи з колонізаційного і культурного заплілля, з країв Лісостепу і Лісу?

Сі питання обгострюють проблему, так би сказати, проблему археологічної мікрології. Тим часом як статті проф. С.Дложевського²⁸ і Б.Варнеке²⁹ висувають і освітлюють ріжні питання з історії зміни культур на морським побережу,

²⁶ Олександр Семенович Федоровський (1885–1939 рр.) – український геолог і палеонтолог, автор низки праць з археології й геології Слобожанщини, Кубані та Донецького басейну.

²⁷ Павло Аполлонович Тутківський (1858–1930 рр.) – український геолог і географ, автор численних студій, присвячених Волині й Поділля, а також праць про фізико-географічне районування України.

²⁸ Сергій Степанович Дложевський (1889–1930 рр.) – український історик та археолог, автор низки праць з античної археології й епіграфіки.

²⁹ Борис Васильович Варнеке (1874–1944 рр.) – історик і мистецтвознавець, автор праць з історії театру.

проф. Макаренко³⁰ підіймає голос за підвищення уваги до побутової старини, що виступає в степових похоронах, а не притягає до себе уваги археологів, що цікавляться виробами мистецькими, юбілерськими і зневажають більше скромні вироби місцевого майстерства, місцевого виробу, не раз далеко цікавіші для історії місцевого життя, ніж привозні предмети античного мистецтва. Се завваження треба поширити на різні ділянки археологічного досліду для вияснення місцевого промислу і його взаємовідносин з сухопутним і морським імпортом.

Морським факторіям присвячено кілька розвідок, але питання безпосереднього стику старої Русі з морем підходить в сім збірнику стаття проф. Пархоменка³¹ про Тмуторокань.

Взагалі статті, самі по собі дуже цінні, разом не складаються на суцільніший образ ролі Степу і Моря в еволюції тутешнього життя людности в давніших часах, навіть не дають глибших показових розрізів в товщі сього життя так, як нам було бажано. Почасти се сталося тому, що з програми випали з причин, з'ясованих вище, кілька тем, що давали важні сполучні ланки в системі визначених тем. Почасти тому, що нерв досліду в сій сфері помітно ослаб в останніх десятиліттях і, видимо, не можна так легко змобілізувати й підсумувати наявний матеріал, бо він дуже розсипаний, диспаратний і вимагає для своєї ув'язки багато спеціальної роботи. Студії, тут подані, дуже цінно ілюструють його стан на різних ділянках. Я можу додати до них тільки якнайгарячіші побажання, щоб праця на сім полі можливо пожвавилась, інтенсифікувалась і повніше заповняла різні ділянки досліду Полудневої України в сих старших часах – в добі передісторичній, античній і візантійській.

В сім в високій мірі заінтересована й світова наука, для котрої Полуднева Україна являється незвичайно цікавою ареною стрічі й боротьби світових культур, і джерелом, звідки виходили різні пертурбації Середземноморського і західного життя – наступ Готів, Гунів, Аварів, Болгарів, Мад'ярів. Увага західних дослідників завсіди з особливою пильністю слідила за поступами в досліді сих країв, і тепер очі великих наукових організацій Європи й Америки звернені в сей бік. А ще більше потрібен сей дослід для висвітлення історичного процесу нашого. Бо в нім потяг до великих степових транзитних шляхів, на котрих ішов, протягом тисяч літ обмін культурних вартостей Полудневої Європи і взагалі Середземних країв з краями азійськими, і до бережних морських торжищ і до культурних осередків, які виникали на устях великих рік чорноморського басейна, і до тутешніх культурних політичних формацій, – відогравав аж надто велику роллю. Не тільки в часах Йордана, Страбона, Геродота і Арістея, але, безсумнівно – і в значно раніших!

Історія майже нічого не сказала нам про них. Вона взагалі дуже мало говорить, навіть і в пізніших часах, про сі великі напруження, про маси енергії, праці і крові, вложені в сі змагання нашої людности, до сих полудневих

³⁰ Микола Омелянович Макаренко (1877–1938 рр.) – український археолог і мистецтвознавець, директор Музею мистецтв ВУАН (1920–1925 рр.).

³¹ Володимир Олександрович Пархоменко (1880–1942 рр.) – історик-медієвіст, автор студій із церковної історії та середньовічної Русі.

шляхів і торговищ, про радісні тріумфи і гіркі кризи й катастрофи в сих досягненнях. Але факти фольклорні, н[а]пр[иклад], яскраво відбили те захоплення, яке викликало в наших предків великі ріки («Дунай»), полуднева природа, сади, виногради, пшеничні ниви, безкраї степові простори і море, коли їм удалось добитись до них. І ті культурні запозичення, що були зроблені ними тут в раніших віках нашої ери, в стрічах і в спільнім пожиттю з романізованою людиною Подунав'я. Я звернув на се увагу в своїй історії української літератури (в т. I)³². В історичних часах ми можемо слідити, хоч би в загальніших рисах за кількома такими моментами української експансії – присунення чи до самого моря, чи, принаймні до великих степових доріг і торговельних станцій на них (в тім роді, як були колись Олеше), розселення в степових просторах і боротьби з усякими перешкодами – з конкурентами, що старались її викурити, і особливо з навалою кочовників.

Бачимо антів – їх боротьбу Готами, Гунами, Болгарами, Аварами, Східними Турками, і різні політичні маневри в відносинах з Готами або Хозарськими ордами.

Похід азійських орд, почавши від Мадярів і кінчаючи Половцями, сильно розбив досягнення сього кількавікового дуже енергійного пожиття: понищив хліборобську сільську колонізацію, перервав караванну комунікацію, частину людности змусив тікати на північ, решту приневолив замкнутися в оборонних містах, шукаючи різних способів симбіозу з кочовниками.

Але не переставали зусилля пробитись до моря і відновити транспорт, комунікацію в степовій зоні. Тмуторокань – одно з таких досягнень, переховане нашою традицією; без сумніву, було їх більше, таких же ефемерних, а може й ще ефемерніших. Святослав, руйнуючи хозарські города, збирається перенести центр ваги своєї держави на Дунай. Ізгої товчуться в різних торговищах дніпрянських і дунайських. Ярослав Галицький «суди рядить до Дунаю».

Кінець-кінцем монгольський наступ покриває всі сі досягнення і зусилля; але користуючи з моментів ослаблення Татарських орд місцева людність – верхи і низи, бояре і ухадники не залишають проб поновити стару експансію. Відомі нам успіхи на сім полі в часах Витовта; традиція про нього, очевидно, покрила зусилля і досягнення різних часів. З другої половини XV в. починається козацький похід в степ: козакування, ухадництво, осідання, будова більш постійних «січей» і городків, засвоювання торговельних шляхів, перевозів, митниць торгівлі і, нарешті, – розвій в широких розмірах сільсько-господарської культури. Сей процес, хоч не досить висвітлений, все-таки краще засвідчений документальним матеріалом і тому нам більш ясний, кидає яскраве світло і на попередне.

Безсумнівно, в методах сього козацького засвоєння степу, що неминуче пробилося би до моря, коли б не перебили дороги конкуренти, що сидячи в лісовім запіллі, краще організувались і узброїлись, ніж ся маса, що без ліку розпорошувала свої сили і матеріяльні засоби в боротьбі з кочовниками, поки його догризла, – повторялися з деякими змінами практики і методи старших часів, тільки в інших зверхніх формах, з ріжними відмінами. Давно вже вказано

³² Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.1. – С.83–87.

було, що ті різні бродники, берладники, «галицькі вигонці» XII–XIII віків були попередниками козацькими в їх ухадництві і добичництві, в їх приспособлюванню до обставин бурхливого і небезпечного степового життя. В підходах й методах українського ухадництва XV–XVI вв., котрими воно опанувало спочатку спустошену Татарами лісостепову зону, а далі стало заглублюватись і в степи, безсумнівно відживали і продовжувалися тактичні способи тої самої степової людности, що була вигнана тутешніми бурями на північ і північний захід в XII–XIII вв., і як тільки обставини скільки-небудь сприятливо склалися, не переставала практикувати виходи на степові промисли як підсобне джерело прожитку.

З другого боку, приглядаючись до того, що діялось в лісостепу в XV–XVII вв.: до пересувань людности в зв'язку з обостренням татарських нападів і спустошень – утечі із сіл під охорону городів («замків»), руїни городів, відпливу людности за межі лісостепу, нового розташування її тут, між староосілими, до викликаної тим конкуренції праці і підвищення вимог привілейованих землевласників до робочої людности, до всім тим обострених мандрівок її на степові уходи, проб постійного оселення на «вольних землях» і до соціально-економічних змін на нових займанщинах і в запілля, викликаних сими пересуваннями, ми розуміємо взагалі, що означали ці періодичні переходи людности з степу до лісу і навпаки. Кілька їх зафіксувала історія на протязі тих двох – трьох тисячоліть, що входять в круг її відомостей, і ми можемо зміркувати, як дорого коштували ці пересування, яких втрат і жертв в економічних засобах в праці і в «віках чоловічих» вимагав сей одвічний потяг на полудне, до моря, до сонця, на великі світові шляхи, на вільні степові простори, що бували такі грізні в часах кочової навали, і такі невимовно привабні в часах затишшя.

Ак[адемiк] Тутківський в своїй статті, вміщеній у нас («Первісне громадянство»): «Причини [так званих] «наступів азійських варварів» на Европу»³³, пояснив чисто фізичні причини сих періодичних міграцій скотарських кочових племен на Захід, для яких наш степ був єдиним шляхом, що не якісь руїнні інстинкти, не пожадливість здобичі, а кліматичні зміни, що викликали посухи на пастівнях середньої і передньої Азії, викликали ці наступи. Досі се здавалось як одне велике історичне нещастя східноєвропейської культури і економіки – отсі пересуви кочової людности, що руйнували сільсько-господарську колонізацію, підривали міське життя, торгівлю, комунікацію. А східне слов'янство, спеціально Український нарід покладав се за великий подвиг і заслугу перед людською цивілізацією, що се він на собі виносив львину долю боротьби з сею азійською навалою, і його протиставлення нейтралізували рухову, руїнну силу сих кочових орд, так що вони або навіки застрягали в наших степах, або значно ослаблені, одомашнені, окультурені пересувалися далі на захід, в долішні або середні дунайські степи Балканів і Угорщини.

³³ Тутківський П. Причини так званих «наступів азійських народів» на Европу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціально преісторія. Народня творчість та її соціологічні підстави: Науковий щорічник / За ред. К.Грушевської: 1926. – Вип.3. – К., 1927. – С.3–29.

Новішими часами наступили деякі рефлексії в оцінках цього явища. Їх висуває стаття проф. Пархоменка в нинішній збірці – на жаль в дуже стислій формі. «Степ не був лише ворогом Русі-України, нещастям нашої історії, не був лише руїницьким, він мусів дещо дати і позитивного в загальну скарбницю України як передатчик культурних впливів Кавказу та Сходу. Повного одриву степу від України не було і не могло бути» (с.94). Ідею одвічної, непримиренної боротьби з Степом не можна вважати загальним голосом Київської Русі, треба рахуватися з нею, як голос[ом] певних політичних і династичних кругів, бо ж поруч династій, які висувають сю ідею невгавучої боротьби, бачимо і такі, що спираються на степовиків. Бачимо й слов'янську українську людність в симбіозі з ними. Все се дійсно мусить братись на увагу.

Належить розділяти аспекти Степу як території руїнних орд і Степу як системи комунікаційних ліній, торговельних шляхів, де часом рух гальмувався натиском й усобицями кочовиків, але часом з подвоєною силою оживав, знаходячи опіку і протекторат у ватажків сих самих кочовників, з мотивів фіскальних і політичних.

Не вдаючись в крайности, які доводилось помічати останніми часами, – коли кочовники видавалися за учителів Русі в металургії і в ріжній іншій давно і добре знайомій їй техніці, – належить брати під увагу і їх ролю передатчиків, хоч би й пасивних, коли кочовий потік дійсно забирив з собою і прибивав до наших берегів культурні форми і технічні сили дальших країв, далеких культур.

В нашій збірнику праця проф. Петруня³⁴ в стараннім і багатім змістом підсумку відомостей про зверхні політичні зміни в Степу протягом XIII–XIV століття добре малює ці зміни періодів бурі і затишку, коли оживало життя, транспорт, торгівля. Стаття проф. Загоровського³⁵ відсвіжує і збагачує наші відомості про ті італійські торговища, що між іншими пускали в рух ці торговельні зносини, з свого боку старались утримати і забезпечити без перерв комунікаційні зв'язки, за поміччю дипломатичних переговорів, ріжних оплат і контрибуцій, посилали сими степовими дорогами свої вироби і притягали не тільки сировину, але й продукти техніки й мистецтва з інших країв – головно східних, почасти й північних.

Належить бажати подібних ревізій і доповнень старших праць щодо слов'янського розселення в степовій зоні і на побережжю, його опірних міських пунктів і степових останків, після колонізаційної бурі VIII–X віків, форм симбіозу слов'янської колонізації з степовими ордами і з іншими чужоплеменними елементами, культурних впливів на кочовників і культурних течій серед них. Бажані можливо повні підсумки нинішніх відомостей про систему степових торговельних доріг, предмети торгу, обміну Заходу зі Сходом в Степу і на Побережжю – його баянс, таки би сказати, не кількісний, розуміється, а якісний.

³⁴ Федір Євстафійович Петрунь (1894–1963 рр.) – український географ та історик, автор студій з історії й географії Північного Причорномор'я, а також праць, присвячених географічному районуванню.

³⁵ Євген Олександрович Загоровський (1885–1938 рр.) – історик і бібліограф, автор праць з історії Південної України XVIII–XIX ст.

Не освітлені спеціально і вимагають ближчої уваги в дальшому – дуже інтересні і важні колонізаційні і культурні взаємовідносини в двох протилежних кутах сей просторої території: прикавказьким і придунайським: стики слов'янської людности з останками іранськими (альянськими) й кавказькими на Сході, з романською людністю на Заході, асиміляційні процеси, культурні запозичення, їх відбиття в мові й фольклорі і т. д.

Похід в степи XV–XVI в., розвій козацького ухадництва і добичництва не представлені в сій збірці; в сім особливо гострої потреби може й не відчувається, бо єсть праці доволі свіжі і неперестарілі, але ревізія і деталізація дотеперішніх оглядів була б же таки дуже пожадана. Праця проф. Крип'якевича в сім томі дає баянс сього процесу засвоєння північної частини Степу в момент апогея Козаччини – за часи Хмельниччини. Було б цікаво доповнити сей образ начерком запорізької господарки в часах і перед першою руїною Січі. Студія Д.Є.Кравцова³⁶, присвячена спеціально одному цікавому епізоду – пробі Москви використати досягнення козацького опановання Степу, зроблені ними протягом століття і, так би сказати, на шиях Січовиків в'їхати до Криму. Пізніша боротьба царського уряду з Козаччиною за пановання над Степом не освітлена в збірнику. Студія О.О.Рябініна-Скляревського³⁷ дає підсумки економічної еволюції і внутрішніх відносин, диференціації і розшарування запорізької людности. Її доповнюють студії В.Грекова³⁸, надруковані в «Працях Істор[ичної] Секції» кн. V і VI (Записки Іст[орично]-Філ[ологічного] Від[ділу], кн. 24 і 27)³⁹, про повстання Запорізької сіроми. Останніми часами на внутрішні відносини Запоріжжя звертано пильну увагу, і незвичайно інтересний соціально-економічний процес, що розвивався з розвитком осілої колонізації і сільського господарства в межах «Вільностей Війська Запорізького», починає вирисовуватись все яскравіше. Без сумніву, з тим, як акти Січового архіву, що тепер описуються детально, будуть простудійовані і в головнішій видані, сі останні фази козацького ухадництва і займанщини стануть перед нами з усею своєю незрівнянною соціологічною вартістю. На рахунок комісії Полудневої України можна записати, що вона внесла показну долю в розбудження інтересу і освітлення розвою сього процесу і експлуатації його досягнень російським урядом.

Сю останню сторону освітлюють тепер статті Н.Д.Полонської-Василенкової, С.Ф.Шевченка, Т.М.Гавриленка⁴⁰. Історія боротьби російського уряду з Січею за запорізьку територію була одною з улюблених тем української

³⁶ Дмитро Овсійович Кравцов (1898–1982 рр.) – український історик, учень М.Грушевського, студіював історію Запорозької Січі за часів повстання під проводом Б.Хмельницького.

³⁷ Олександр Олександрович Рябінін-Скляревський (1878–1942 рр.) – український історик та архівіст, автор праць з історії Запорозької та Задунайської Січей.

³⁸ Василь Олексійович Греков (1870 – після 1934 рр.) – український історик й архівіст, автор студій з історії запорізького козацтва.

³⁹ У тексті М.Грушевського вказано невірні вихідні дані розвідок В.Грекова (див.: *Греков В. Бунт Сіроми на Запоріжжі 1768 р.* // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.11. – К., 1927. – С.209–241; *Його ж.* Запорізький Кіш та Коліївщина // Україна. – Кн.4. – К., 1928. – С.14–20).

⁴⁰ Тодор Матвійович Гавриленко (1899–1939 рр.) – український історик й етнограф, учень М.Грушевського, студіював історію первісного суспільства.

історіографії за останні десятиліття царського режиму, освітлювалася низкою студій, друкувалася в «Киев[скої] Старине», «Чтениях Общ[ества] Нестора-[летописца]», «Одеських Записках» і т.ін. Безсумнівно її варто було б тепер наново переглянути, з усею сумою нових відомостей про економіку і економічну політику тої доби. В нинішній збірці праці проф. Гериновича⁴¹ кладуть особливий натиск на сі зв'язки економічних аспектів і кон'юктур з політичними орієнтаціями і акціями – конкуренцією Росії й Польщі, Австрії й Росії, Франції й Англії, балтійської й чорноморської торгівлі, Суеца і Багдада. Плани полудневої російської експансії, освітлені в студії Д.Кравцова для кінця XVII в., знаходять дальше своє вияснення в студіях проф. В.Гериновича, С.Ф.Шевченка, О.Б.Варнеке⁴², А.С.Синявського⁴³ (про менонітів). Вони показують ті політичні моменти, які гальмували стихійний похід українських мас на полудень, ті сили, які вривалися в сей історичний процес – опанування Степу і Моря Українським Народом, нейтралізували народну експансію, ставили різні перепони на її шляхах, творили різні обмеження вільній колонізації своїми військовими оселями, впроваджували сторонні етнічні елементи.

Наслідком сих втручань і гальмувань було се, що українська стихія, вивравши фактично степові простори з-під руйнних впливів останніх кочових орд під сільсько-господарську і промислову колонізацію, не могла остаточно опанувати сі простори і стати міцною ногою на морським побережжю. Незважаючи на те, що колонізаційна маса і Новоросії, і Криму, і Донецького басейну, і Кавказького побережжя при всіх змінах зовнішніх режимів і форм зіставались переважно українською, все таки штучно утворена заходами російського уряду культурна і національна мозаїка настільки затемнила сей основний колонізаційний і організаційний процес, що в уявленні всяких дальших і навіть ближших обсерваторів «Новоросія», як я зазначав вище, стала якоюсь цілком відмінною і новою формацією, майже нічим не зв'язаною з українським історичним процесом, створеним виключно «мановеніями» російських самодержців та їх помічників.

Міста сеї Новоросії – керівні позиції, до котрих віками добивалася українська людність, дістали чужоплеменний склад і тим часом як урядові заборони позбавляли українську людність можливостей розвивати свою національну культуру, організувати школу, пресу, літературу, театр, мистецтво, – вся ся новоросійська мозаїка покривалася однобарвною русифікацією.

Сей русифікаційний процес в політиці, в культурі і в громадським життю, і тяжкі зусилля українських елементів, положені на те, щоб пробитися через сі русифікаційні заслони – сотворити можливості для культурно-національного, а далі й політичного самоозначення, освітлюються в

⁴¹ Володимир Олександрович Геринович (1883–1949 рр.) – український географ та історик, автор праць з економічної й фізичної географії України та Східної Європи.

⁴² Олександр Борисович Варнеке (1904–?) – історик, син Б.В.Варнеке, автор студій з історії залізничного транспорту в Україні.

⁴³ Антін Степанович Синявський (1866–1951 рр.) – український історик і географ, автор праць з історії та географії України, а також студій, присвячених економічному районуванню України.

статтях К.О.Копержинського⁴⁴, В.Герасименка⁴⁵, О.Покровського⁴⁶. Більше того було подано в інших виданнях Історичної Секції – в «Україні» і «За сто літ» – такі статті О.О.Рябініна-Скляревського, А.С.Синявського, С.М.Єгунової-Щербини⁴⁷ про Одеську громаду⁴⁸, про херсонський гурток і їх провідників: Л.О.Смоленського⁴⁹, М.Ф.Комарова й ін.; Н.А.Бракер⁵⁰ про українських діячів Єлизавета (Зінов'ївська)⁵¹ і т. ін. Але без сумніву, в сім напрямі – історії полуднево-українських міст як культурних і економічних баз і осередків революційного і національного українського руху – мусить бути поведена ще інтенсивніша робота.

Нарешті, остання серія статей присвячена переходові від пережитків старого побуту до нового соціалістичного будівництва. Стаття Я.П.Новицького⁵², ветерана етнографічного й історичного обслідування Запоріжжя, що збирає традиції славної Хортиці, де він прожив протягом 40 літ, започадиливо вибіраючи останки старої традиції, і Т.М.Гавриленка, що дав підсумки екскурсійних обслідувань Великого Лугу, що переводилося заходами Комісії Полудневої України, Культурно-Історичної Комісії, Комісії Історичної Пісенності і Кабінету Примітивної Культури в рр. 1925–1930⁵³, ув'язавши їх з старою фольклорною й історичною літературою, малюють пережитки старого ухорництва в оточенні новішого побуту, місцеві традиції про старе запорізьке життя і пізніші «новоросійські» наверхування на нім. Студії А.С.Синявського малюють нове соціалістичне будівництво Дніпрельстану, викликані ним зрушення і перспективи. Сей момент викликав величезну літературу – нинішній збірник додає до нього свою пайку.

***

Такі головніші проблеми досліду порушені в сій збірці. Повторяю вже сказане вище: метою своєю сі порайонні збірники не ставили і не ставлять всебічного образу даної території, тільки висунення найбільш актуальних проблем,

⁴⁴ Костянтин Олександрович Копержинський (1894–1953 рр.) – український літературознавець і фольклорист, автор низки студій з історії вітчизняної літератури.

⁴⁵ Володимир Якович Герасименко (1895–1984 рр.) – український літературознавець, автор низки праць із фольклористики, етнографії та історії журналістики.

⁴⁶ Олександр Іванович Покровський (1873–1942 рр.) – історик церкви, богослов, учасник обновленського церковного руху.

⁴⁷ Софія Миколаївна Єгунова-Щербина (? – після 1928 р.) – український педагог, громадсько-культурна діячка, мемуаристка. Від 1870-х рр. – член Одеської громади.

⁴⁸ *Єгунова-Щербина С.* Одеська громада кінця 1870-х років: Спомини // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – Кн.2. – К., 1928. – С.189–199.

⁴⁹ Спомини С.Єгунової-Щербини про Л.Смоленського зберігаються в Інституті рукопису НБУВ (ф.10, спр.17332, 22 арк.).

⁵⁰ Наталія Аркадіївна Бракер (1854–1933 рр.) – український педагог, мистецтвознавець і мемуаристка.

⁵¹ Див., напр.: *Бракер Н.* Володимир Амвросійович Менциц (1836–1916) // За сто літ... – Кн.4. – К., 1929. – С.196–200; *Ї ж.* Володимир Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Україна. – 1929. – Кн.33. – С.80–91.

⁵² Яків Павлович Новицький (1847–1925 рр.) – український історик, етнограф.

⁵³ Про інституції ВУАН, пов'язані з М.Грушевським, див. докл.: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – 433 с.

позначення дослідного пляну, розбудження інтересу до занедбаних наукою прогалин. Збірка ся – як і інші збірники сеї серії, мала своїм завданням послужити вступом до такого всебічного обслідування сеї величезної території, з її правіковою історією і незвичайно складними умовами побуту, соціально-політичного життя і культури. Через те, що підготовка її протяглася так довго, дещо з матеріялу, зібраного в перших починах підготовки, розпоршилось по інших виданнях, як се було почасті вище зазначено, – бо не можна його було тримати від років 1925–[192]6 в редакційнім портфелі. Натомість дещо й не вмістилося в рамцях сеї збірки, хоч обсяг її значно побільшився в порівнянню з попередніми, – вони появляться в інших виданнях.

Технічна редакція збірника переводилася науковим співробітником Комісії Полудневої України Т.М.Гавриленком.

14 грудня 1930 р.

In M.Hrushevs'kyi's work author analyzed the role and significance of the steppe and sea as a geographical, climatic and natural underlying reason of territorial ("district-by-district") history of Ukraine in the light of varied transformations: social, political, ethno cultural, demographic, economical, transport, colonialist, communicational etc. The article put forward and substantiated the thesis about urgent need of "Novorossiya" construct dismantling and rupture of "novorossia" conceptualization on the South Ukraine from the view of Ukrainian historiography of second half of 1920 – early 1930th. Also considered the prehistory and metamorphoses in the formation of the destroyed district-by-district collection "South Ukraine"

Keywords: South Ukraine, Novorossiya, Russification, regional history, Ukrainian historiography, regional collections.

